

РОЗДІЛ IV. ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ
І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Ольга Бабакова

ББК 81.4 Укр. – 2

УДК 811.161.2'37'367.625

ОСОБЛИВОСТІ МЕТАФОРИЗАЦІЇ ДІЕСЛІВНИХ ЗООМОРФНИХ АКУСТЕМ

У статті схарактеризовано процес метафоризації у сфері дієслів, які вживаються в українській мові для передачі звукових сигналів тварин, простежено семну динаміку в семантичній структурі розглядуваних вербативів унаслідок формування переносних значень, виявлено моделі регулярних переходів зооморфних акустем в інші лексико-семантичні групи.

Ключові слова: зооморфні акустем, звукова метафора, акустичні параметри звучання, семантична структура дієслова.

Сучасне мовознавство має значний досвід у вивченні дієслів звукової семантики (дієслівних акустем), про що свідчать різноаспектні дослідження, здійснені Р. Г. Карунц, Л. М. Васильєвим, О. Д. Кузнецовою, М. О. Шелякіним, О. В. Падучевою, Н. П. Сидоровою, О. Є. Беликовою та ін. В українській мові проблемам семантики та функціонування звуконайменувань присвячені праці Є. А. Карпіловської, І. В. Багмут, наукові розвідки І. В. Беседовської, О. О. Кагал, однак дієслівні зооморфні акустем як компоненти метафор дотепер не були об'єктом спеціального вивчення, що й зумовлює актуальність пропонованої статті.

Метою нашого дослідження є виявлення специфіки функціонування зооморфних дієслівних акустем як складників метафори, з'ясування семної динаміки в семантичній структурі названих вербативів унаслідок їх переносного вживання, встановлення зв'язку між дієсловами звучання та іншими лексико-семантичними групами (ЛСГ).

Мовознавці стверджують, що „виняткова складність концепту метафори, ... різноманітність підходів до нього роблять проблематичними будь-які жорсткі дефініції цього явища”, тому найоптимальнішим на сьогодні вважається „максимально широке визначення метафори: коли нею є і власне метафора, і символ, і алегорія, і емблема, і персоніфікація, і гіпербола, і симфора, і семіметафора, і метафоричний епітет“ [Тимошенко 2001: 7]. У роботі як метафоричну будемо кваліфікувати будь-яку мовну структуру, що являє собою „переносне вживання слова або виразу на основі аналогії, схожості або порівняння“ [Бусел 2004: 521].

Лінгвісти розглядають метафору як основну ментальну операцію, як спосіб пізнання, структурування й пояснення світу. У зв'язку з цим увагу дослідників привертають зооморфні метафори, оскільки „уподібнення тваринам було (є) онтологічною основою світогляду як первісної, так і сучасної людини. Мовно-естетичне сприймання і змалювання навколишньої дійсності мовцями через тваринну семантику допомагає зрозуміти сенс людського буття, зробити наочними і сенсорно пізнаваними свої ідеї, відчутти гармонію космосу, в якому *всесвіт – люди – тварини – рослини* становлять його неподільну єдність” [Єщенко 2010: 229]. „Уявляючи природу єдиним організмом, людина добре розрізняла ступені життєвості її складових (камінь → тварина → людина) і ототожнювала себе найбільше зі звірячим царством,“ – пише Н. А. Пастух [Пастух 1999: 49].

На основі досліджень міфологічних та біблійних образів тварин англійський етнограф Д. Д. Фрезер доходить висновку, що „дикун тією чи іншою мірою шанує душі всіх тварин. Але з особливим трепетом ставиться до тих із них, які або дуже корисні для нього, або наводять на нього жах своїми розмірами, силою та лютістю“ [Фрезер 1980: 247]. Зв'язок між людиною та тваринним світом відбивається в народних прислів'ях, образних виразах, фразеологічній системі мови, метафоричних конструкціях.

Дієслівні зооморфні акустем конституюють так звану звукову метафору. На власне семантичному рівні механізм метафори ґрунтується на семній динаміці: усуненні інтегральної семи (архісеми) та актуалізації в дериваті периферійної (потенційної) семи, її переході в ядрну. Здебільшого усунення архісеми супроводжується й динамікою диференційних сем. До того ж у похідному метафорично мотивованому слові актуалізуються образні й експресивні відтінки, що формують конотативний компонент семантичної структури слова.

На думку І. В. Багмут, „особливістю звукової метафори є збереження архісеми ‘звук’ у похідному значенні, наявність описових диференційних сем, що відображають загальні фонічні характеристики порівнюваних звуків (/інтенсивність/, /висота/, /тембр/ тощо), підсилення ролі диференційної ознаки /схожість/, при зміні семантичного множника /джерело/ або /якість джерела/, наприклад, спів (крик) птахів → мовлення (“*Отак, дідусю, вибачай! – Радіючи, щебечуть діти, – Шкода, гостинців не бажай, бо не достанемо ділити! [...]*” (Л. Глібов)), звуки істот → звуки механізмів (*Не чує він ревіння п'ятинонок, Не чує, як ячить автомобіль* (Д. Павличко) тощо [Багмут 2007: 11].

Найчастіше зооморфні акустем породжують оцінні метафори, у межах яких виділяються ті, що оцінюють мовлення людини. Однією з причин вживання зооморфних метафор для оцінки людського мовлення, як уважають лінгвісти, є те, що „акустичним боком мовлення пов'язане зі звучанням взагалі. Звідси найрізноманітніші асоціативні акустико-фізіологічні характеристики-порівняння людського мовлення зі звуками живого й неживого світу“ [Антонова 2003: 150].

Звукова семантика реалізується в зооморфних метафорах, які, репрезентуючи мовлення людини, оцінюють висоту звучання (*пиццати* – видавати тонкі, високі звуки; *гудіти* – видавати низькі, протяжні звуки): *Мука бути глухому, слова в'януть на язичі, а стара лиш посмішковується з мене та пициць, як сойка, в самі вуха* (В. Стефанік); *Пициць, як комар* – іронічно про того, хто співає тонким голосом [Чабаненко 1995: 84]; *Пициць, як миша* – обзивається тонким голосом (звичайно з іронією) [Чабаненко 1995:84]; *Гуде, як бугай у болоті* [Ужченко 2000: 6] та ступінь гучності, пор.: *цінькати* – тихо, ледве чути говорити, *р'якати* – 2. перен. Голосно говорити, кричати [СУМ:Т.8: 922].

Для зооморфних лексем *воркувати, вуркотати, вуркотіти, воркотати [воркотіти], туркотати [туркотіти]*, що в прямому значенні передають неголосні переливчасті звуки птахів, акустичні параметри звучання (незначний ступінь гучності, милозвучність) виявилися актуальними при створенні метафори: мовлення людини оцінюється як тихе, ніжне, лагідне. Однак слід зауважити, що дієслова *воркувати, вуркотати, вуркотіти, воркотати, воркотіти* й акустичні *туркотати, туркотіти*, метафоризуючись, набувають дещо відмінних значень: *воркувати* – 2. перен. Ніжно розмовляти з ким-небудь [СУМ: Т.1: 739]; *воркотати [воркотіти]* – 2. перен. Те саме, що *воркувати* [СУМ: Т.1:738]; *вуркотати [вуркотіти]* – Тихо, переливчасто говорити [СУМ: Т.1: 788]; *туркотати [туркотіти]* – 1.перен., розм. Довго і безперервно говорити; говорити лагідно, ніжно [СУМ: Т.10: 327]. Таким чином, у дієсловах *туркотати [туркотіти]*, на відміну від попередніх, можуть актуалізуватися потенційні семи тривалості звучання, унаслідок чого мовлення оцінюється як набридливе, докучливе, пор.: *Так було тихо, та гарно, та любо, як у віночку, в цій хатині, в цьому гніздечку, де вона вдвох із Зіньком воркувала!...* (Б. Грінченко); *Гнатик вчитись захотів: „Хочу в школу“, – туркотів. Мати каже: „Відведу!“*. *Гнатик в сльози: „Не пі-і-ду!..“* (М. Фаб'як).

Високий ступінь гучності репрезентують метафоризовані зооморфні акустичні *ревіти, рикати* – перен. розм. Говорити що-небудь грубо й уривчасто [СУМ: Т.8: 534], *р'якати* – перен. Голосно говорити, кричати [СУМ: Т.8: 922], пор.: *Хто ти така? – ревнув на все горло Забіяка на Горпину* (Панас Мирний); *Реве, як бугай* – зневажливо про чоловіка, який співає товстим, грубим голосом; *Реве, як корова* – 1. те ж саме, що *Реве, як бугай*, але стосовно особи жіночої статі. 2. зневажливо про жінку або дівчину, що голосно плаче [Чабаненко 1995: 100]; *Воно правда, що пани товстобрюхі за людей нас не мають, як леви, рикають на мужика* (М. Коцюбинський). Звичайно, лексеми *ревіти, рикати*, крім акустичної характеристики (гучне звучання низького тону), дають емоційну оцінку комунікативній ситуації. Як зауважує Н. О. Мішанкіна, „при оцінці звучання виявляється тісно пов'язаним із його суб'єктом, образом тварини, птаха, їхньою поведінкою“ [Мішанкіна 2002: 13]. Оскільки образ хижака у свідомості людини асоціюється з агресією, загрозою, то й мовлення, позначуване відповідною зооморфною акустичною, оцінюється не тільки як гучне, а й як грубе, агресивне, зверхнє, різке: *Тоді незнайомий дядько заклав до рота пальці й свиснув грізно, мовби ляснув гаранником по мокрій траві. – А ходіть-но сюди! – ревнув басюрою* (Є. Гуцало).

На думку О. О. Селіванової, „різні тварини створювали в етносвідомості певні прототипи на підставі інтеріоризації народом їхніх найбільш загальних якостей, що сягає, можливо, ще давніх часів і має зв'язок зі структурами позасвідомого. Аналогізація цих прототипових рис із рисами людської вдачі відтворюється в процесі метафоризації знаків мови“ [Селіванова 2002: 112]. Прототиповими рисами деяких домашніх тварин (*баран, вівця*) та свійської птиці (*курка, гуска*) є „некмітливність“, „глупота“, „низький інтелект“, відповідно дієслова звучання, які в первинному значенні називають звуки цих тварин, метафоризуючись, оцінюють людське мовлення як нерозбірливе, незрозуміле, важке для сприйняття: *мекати* – 2. перен. Говорити нерозбірливо, розтягуючи слова і вставляючи між ними звуки «мм», «ме» [СУМ: Т.4: 668]; *телотати* – 2. перен., розм. Голосно, нерозбірливо, незрозуміло розмовляти; галасувати [СУМ: Т.2:47]; *квоктати* – 2. перен., ірон., розм. Нерозбірливо говорити, воркотати, бурчати [СУМ: Т.4: 137]. – *А я гусак обскубаний, що й досі телгоче щось про правду і добро, котрому в лапі вдержать удалося одне своє гусинеє перо* (Л. Костенко). Не викликає симпатії в українців і жаба, яка сприймається як холодна, слизька, бридка тварина, відповідно акустична *квакати*, що входить до складу метафори *квакає, мов та жаба*, негативно маркує мовлення особи, розвиваючи переносне значення „говорити голосно та нерозбірливо“.

Зооморфні дієслівні акустичні, трансформуючись у дієслова мовлення, можуть до того ж виражати швидкий темп мовлення (*цебетати* – 2. перен. Говорити, розмовляти швидко, жваво (перев. про жінок і дітей) [СУМ: Т.11: 577], *стрекотати* – 2. перен., розм. Говорити швидко, багатослівно, безугавно [СУМ: Т.9: 761], *сокорити* – 2. перен., розм. Говорити швидко, жваво, безугавно [СУМ: Т.9:441], *скреготати* – 3. розм. перен. Швидко, безупинно говорити [СУМ: Т.9: 314]: *А Люба вже стрекоче: „Михайлику, а дядько Микола і твій тато вже повернулися додому!“* (М. Стельмах); ... *І справді, Марина наче переродилася: почала перед подругою так весело цебетати* (Панас Мирний); *А дітки ростуть, уже й в'ються коло мене, і цебечуть, мої соловейки* (Марко Вовчок); *І Гайка цебетала до його щасливим цебетанням...* (Б. Грінченко). При цьому мовлення здебільшого оцінюється як приязне, приємне.

Серед зооморфних виділяються звукові метафори, у яких дієслівні акустичні передають психічний стан людини – сильне емоційне збудження, переживання, переляк, гнів тощо: *Від божевільного того переляку вхопила його дрож, і він був би ревнув, гей звір, та раптом погадав на бога* (О. Кобилянська); *Серце Григорієве ніби хто поклав у жорстокі лецата. Він стояв, зціпивши зуби до хруску, щоб не ревнути дико, нестямно* (І. Багрянний); *Якось невідома сила ревнула по-звіриному з грудей селянських, підняла степом помсту і – пішли: окропили білу гречку з медами гарячою кров'ю, поцілували востаннє горби...* (Г. Косинка). Такі метафори

побудовані на асоціації „звірине – дике, неприборкане, нестримне”. У метафоризованому дієслові *ревіти* актуалізується потенційна сема інтенсивності дії – проявлятися з великою силою. Названі зооморфні акустемі, трансформуючись у дієслова психічного стану, зберігають сему звучання, хоч вона може й повністю втрачатися, як наприклад: *Очі просили, вони плакали і скавучали із орбіт. Двома побитими собаками Повзлі покірно до чобіт* (Б. Олійник). Тут поет, передаючи жалюгідний, тваринний страх людини, проводить паралель із поведінкою побитої собаки.

Незначна кількість зооморфних метафор із дієсловами звукової семантики оцінює фізичний стан людини – передає почуття голоду: *Собаки виють у животі*; хворобливість: *Його (дідові) високі груди ходили тоді ходором. Дудочки свистіли, куди попало, хрипіли й кукурікали з його грудей, але їх перекивав його одчайдушний бойовий клич: „Сибір нашого царя!”* (О. Довженко); *Відчуває, що всередині у нього щось болить, скімлить і плаче* (В. Шевчук); сп’яніння чи запаморочення: *Може, то в тебе в голові джмелі гудуть? – обізвася насмішувато дід Грицай* (І. Нечуй-Левицький).

Зоофони *кукати* та *кукурікати*, які в прямому значенні служать для звукономінації різних представників тваринного світу – зозулі й півня, – метафоризуючись, набувають синонімічних значень і характеризують поведінку людини: *кукати* – 2. *перен.* Не знаходячи іншого виходу, перебувати, сидіти де-небудь, очікуючи кращих обставин, умов [СУМ: Т.4: 387]; *кукурікати* – 2. *перен., розм.* Не маючи іншого виходу, перебувати десь, очікуючи кращих обставин, умов [СУМ: Т.4: 388].

Як легковажну, несерйозну оцінюють поведінку людини зооморфні метафори *цвіркуни тріщать у голові* у кого, кому. Хто-небудь легковажно себе поводить [СУ], *горобці цвірінькають у голові*. Хто-небудь легковажний, несерйозний [ФСУ 1999М: Т.1: 191].

Лексема *іржати* в переносному значенні вживається для позначення сміху людини й теж негативно оцінює її поведінку: *Іржати, як жеребець до кобили* (Д. Ужченко); *Хіба ніхто не знає, що вона й хліба спекти не годна, їй тільки до хлопців іржати* (М. Коцюбинський) – актуалізуються семи „голосно”, „нестримано”.

Таким чином, звучання тварин метафорично співвідноситься з людськими звуками: мовою, співом, сміхом, плачем тощо, даючи їм здебільшого негативну оцінку. Звукові зооморфні метафори, крім того, у зниженому плані характеризують душевний та фізичний стан особи, її поведінку. Лінгвісти припускають, що загальну семантичну асиметрію метафор у бік негативних значень можна пояснити „більш гострою емоційною і мовно-мисленневою реакцією людей саме на негативні явища” [Марданова 1997: 21].

За твердженням О. О. Селіванової, „мовна концептуалізація тваринного світу... характеризується процесами переважно антропоморфної аналогізації, що ґрунтуються на використанні сценарних структур знань про ознаки, поведінку тварин, зв’язок їх з людиною, а також на аксіологічних та емотивних стереотипах етносвідомості” [Селіванова 2002: 115]. Хоч існують й інші думки з цього приводу: зокрема, Н. О. Мішанкіна вважає, що оскільки людина й тварина належать до сфери живого, то „виникає необхідність для людини більш чітко провести межу між людським та іншим живим, яке являє собою конкуруючу сферу й тому сприймається з пейоративною оцінкою” [Мішанкіна 2002: 12].

Варто зауважити, що при створенні метафори на базі зооморфних дієслів звучання враховуються не лише акустичні параметри звукового сигналу тварини, а й її прототипові риси, ступінь агресивності, розмір, фізична сила, поведінка тощо.

У межах зооморфних метафор діє також семантична модель, за якою лексеми, що передають звуки тварин, уживаються для позначення звуків предметів, механізмів або явищ природи. На відміну від попередніх, для цих метафор акустичні параметри є домінуючими – перенесення відбувається за схожістю відтворюваних звуків: *І знову курликнули колеса; Ось там і стоїть моя хата, а ворота біля неї кизикають чайкою* (М. Стельмах); *Віки промовляють до нього в цей опівнічний час, коли вже не джмелять моторчики по садках, не шелестить вода із шлангів і над заколисаною в місячній сьйві Зачіплянкою, над її тихими вуличками панує тільки червона сторожкість неба та спокійність собору* (О. Гончар); *Поглянь, уся земля тремтить В палких обіймах ночі, Лист квітці рвійно шелестить, Траві струмок воркоче* (О. Олесь).

Звуки природної стихії – грізної, неприборканої, страшною для людини – відповідно передаються дієсловами з актуалізованими семами гучності (значний ступінь) та висоти звучання: *рикати* – перен. – Створювати різкі, сильні звуки, що нагадують рик тварин [СУМ: Т.8: 534]; *ревіти* – перен. Видавати звуки, що нагадують гучний, протяжливий крик тварин; створювати сильний шум, гуркіт [СУМ: Т.8: 472]; *вити* – 2. Утворювати звуки, подібні до виття (про явища природи) [СУМ: Т.1: 509] тощо: *вие вітер, буря, море – Чорна хмара з-за Лиману Небо, сонце криє, Сине море звірюкою То стогне, то вие* (Т. Шевченко).

Розкотисті, гучні звуки грому в народній свідомості асоціюються з ревом чи риком тварини: *Реве віл на сто гір, на сто кроків, на сто потоків* (грім) – (Нар. тв.); *Б’ють плови весняні, ричать громом гірські верхи – і дух злого холодом віє од Чорногори...* (М. Коцюбинський). Як у прямому, так і в метафоричному значенні дієслово *ревіти* реалізує семи гучності та протяжності звучання: *Ревло над шляхом сиве небо Про світ, сирітство і життя* (А. Малишко); *Реве, стогне хуртовина, Котить, верне полем* (Т. Шевченко).

Отже, у процесі метафоричної номінації відбуваються семантичні зміщення, зумовлені комунікативною метою, при цьому актуалізуються то ядерні, то периферійні семи дієслів звукової семантики, унаслідок чого можливий регулярний перехід зооморфних дієслівних акустем у предметні, натуральні та антропоморфні, а також їх трансформація в інші ЛСГ – дієслова мовлення, психічного та фізичного стану, поведінки. Аналіз метафоричних конструкцій з дієсловами звукової семантики засвідчив, що звучання, яке видають тварини, по-

різному сприймається носіями української мови. Це залежить від акустичних характеристик звукового процесу, типу джерела звучання, символічного переосмислення звукового явища тощо.

Дослідження функціонування дієслівних зооморфних акустем у складі метафор є перспективним за умови поєднання здобутків традиційної лексикології та когнітивної семантики із залученням лінгвокультурологічних даних, що сприятиме більш глибокому розумінню способу мислення носіїв української мови та їхнього світосприйняття.

Література

Антонова 2003: Антонова, С. М. Глаголы говорения – динамическая модель языковой картины мира: опыт когнитивной интерпретации: монография [Текст] / Гродненский гос. ун-т им. Янки Купалы. – Гродно: ГрГУ, 2003. – 519с. – Библиогр.: с.504-519.

Бусел 2004: Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ „Перун“, 2004. – 1440с.

Щенко 2010: Щенко, Тетяна. Семантико-стилістичні типи метафор: теоретичний аспект [Текст] / Т. Щенко // Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 28. – Донецьк: Український культурологічний центр, Східний видавничий дім, 2010. – С.224-239.

Марданова 1997: Марданова, Д. М. Сопоставительный анализ фразеологических зоонимов в английском и турецком языках: дис... канд. филол. наук:10.02.20 [Текст] / Д.М. Марданова. – Казань, 1997. – 283с. – Библиогр.: с.149-166.

Мишанкіна 1999: Мишанкина, Н. А. Феномен звучания в интерпретации русской языковой метафоры : автореф. дис... канд. филол. наук [Текст] / Том. гос. ун-т. – Томск, 2002. – 23с.

Пастух 1999: Пастух, Н. А. Семантика міфологеми тур – бик [Текст] / Н.А. Пастух // Вісник Львівського ун-ту. Серія філологічна. – 1999. – Вип.27. – С.49-59.

Селіванова 2002: Селіванова, О. О. Мовна концептуалізація тваринного світу в українській фразеосистемі [Текст] / О.О. Селіванова // Культура народів Причорномор'я, 2002. – № 35. – С.112-116.

СУ: Словники України on-line [Електронний ресурс] / В. А. Широков, О. М. Костишин, О. Г. Рабулець, І. В. Шевченко, Н. М. Сидорчук. – Режим доступу: http://ulif.org.ua/ulp/dict_all/index.php

СУМ: Словник української мови : В 11 т. [Текст]. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

Тимошенко 2001: Тимошенко, Ю. В. Метафора в структурі художньої свідомості: автореф. дис... канд. філол. наук [Текст] / НАН України. Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка. – К., 2001. – 20с.

Ужченко 2000: Ужченко, Д. В. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні: автореф. дис... канд. філол. наук [Текст] / Харківський держ. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2000. – 18с.

Фрезер 1980: Фрезер, Д. Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии [Текст] / Д.Д. Фрезер. – М.: Политиздат, 1980. – 831с.

ФСУ 1999М: Фразеологічний словник української мови [Текст] / укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. – К.: Наук. думка, 1999. – Т.1. – 528 с.; Т.2.– 980с.

Чабаненко 1995: Гартоване слово. Постійні порівняння в говірках Нижньої Наддніпрянщини. Серія „Пам'ятки мовної культури Нижньої Наддніпрянщини“ [Текст]. – Випуск III / Зібрав і впорядкував Віктор Чабаненко. – Запоріжжя, 1995. – 164с.

В статтє охарактеризовано процес метафоризації в сфері глаголів, употреблюючихся в українском языкє для передачи звуковых сигналов животных, прослежена семная динамика в семантической структуре рассматриваемых вербативов в результате формирования в них переносных значений, виявлены модели регулярних переходов зооморфных акустем в другие лексико-семантические группы.

Ключевые слова: глаголы звуковой семантики, зооморфные акустемы, звуковая метафора, акустические параметры звучания, семантическая структура глагола.

The process of metaphorization in the sphere of verbs which are used in the Ukrainian language for the transmission of sound signals of animals is described at the article. Some dynamics in the semantic structure of verbs consequently forming of figurative senses is analyzed. The models of regular transitions of zoomorphic acousteme to the other lexical and semantic groups are found.

Keywords: verbs of sound semantics, zoomorphic acoustemes, sound metaphor, acoustic parameters of sounding, semantic structure of verb.

Надійшла до редакції 23 вересня 2010 року.